

Лялька і обряд

Ліліана Пешикан-Люштанович

УДК 398.3+688.721.2

Liliana Peshykan-Liushtanovych. Doll and Rite. The first part of this article is devoted to different forms of the ritual folklore and the use of a doll in the traditional culture of the Balkan Slavs. Together with a doll which was used in the funeral rituals as a substitute for the third dead, if a family lost more than one its member (a doll was hidden in the ground), and the dolls which are used in the ceremonies in order to attract the rain or the harvest, we also look at the masks in the harvest rites. Those masks considered to be alive dolls at the hands of the person who puts the mask on. The dead wolf is also considered to be a doll (vuchyna), if he is brought by the hunters, who are on his behalf asking for money and food as the price for the future protection. The second part of the article analyzes how this ritual practice of the 19th – first half of the 20th century is reflected in the contemporary Serbian theatre and particularly in the puppet play «The Myths of the Balkans» (by Slavolyub Stankovych), which received many awards.

Key words: a doll, a rite, ritual folklore, funeral rituals, harvest ceremonies.

Ліліана Пешикан-Люштановић. Лутка и обред. У првом делу рад се бави различитим формама обредног коришћења лутке у традиционалној култури балканских Словена. Поред лутке, која се користи у погребним обредима, као ритуална замена за трећег мртваца, када у истој породици умру два члана за редом (потређавање), и лутке која се сахрањује / ископава да би изазвала / спречила кишу, предмет испитивања су поједине маске у обредима плодности које се препознају као лутка коју оживљава онај ко ставља маску на себе (оале, додоле). Као лутка разматра се и мртви вук, вучина, којег ловци носе и у његово име траже дарове у новцу и храни као цену за будућу заштиту.

Други део рада показује како се ова обредна пракса из 19. па и прве половине 20. века рефлектује у модерном српском театру у вишеструко награђиваној луткарској представи Славољуба Станковића «Митови Балкана».

Кључне речи: лутка, ритуал, ритуални фолклор, погребни обреди.

Лялька загалом і сценічна зокрема асоціюється насамперед з дітьми й лише потім – з окремими театральними експериментами або культурою, віддаленою від нас у просторі та часі, як-от карнавальні ляльки та маски з театральними формами Далекого Сходу або народного сатирико-гротескного лялькового театру на кшталт Панча або Петрушки. Імовірно, рідше ляльку «для дорослих» шукають у давній культурі, в обрядовій практиці традиційних спільнот. Саме на Балканському півострові за збігом специфічних історичних обставин ці обряди в різноманітних формах існували на широкому просторі протягом XIX ст., а деякі з них і до середини XX ст.

З використанням ляльки та маски пов'язані обряди, що їх в період від зимового до літнього сонцестояння виконували для того, аби забезпечити успішний початок та розвиток річного циклу «людської, тваринної та земельної» плодючості, а також низка інших обрядів, які супроводжували важливі починання в житті окремої людини і спільноти або здійснювалися задля їхнього захисту. При цьому важко визначити, де в цих обрядах межа між маскою та лялькою і чи можливе це розмежування взагалі.

Часом застосування ляльки в обряді відіграє дуже важливу роль. Наприклад, у Східній Сербії та подекуди в Болгарії під час засухи ховали ляльку з ганчір'я, печеної землі та сушених плодів – Герман – для закликання дощу. (Якщо після цього дощ ішов безперестанку, то Герман викопували). Тому ляльку використовували не

лише в магічно-обрядових маніпуляціях, але й для того, щоб викликати або зупинити дощ.

Також лялька фігурує в «потроєнні» (серб. *потређавање*) – звичаї, який виконують, коли двоє членів родини помирають один за одним, а замість третього, який за віруваннями мав би померти після них, ховають ляльку. Лялька, використана таким чином, є не лише предметом, який віддають, жертвують замість людини, а й може бути її підміною в царстві мертвих.

Дещо подібну роль виконує і вбитий вовк. Аж до середини XX ст. на території Косова та Південної Сербії зберігався звичай, коли молоді люди збиралися «на вовчище» (серб. *на вучину*), тобто носили мертвого вовка або набиту соломкою його шкуру на палиці, обходячи хати, і з піснею просили:

Або: Дайте вовкові всього вдосталь,
Щоб не кусався біля мосту.

Або: Дайте вовкові сальця,
Щоб з гір не спускався.

Або: Дайте вовкові пару,
Щоб кіз не гриз.

Отже, вовчу шкуру або забитого вовка носять не лише як доказ того, що треба дати винагороду мисливцям, які його вбили, але і як символічний знак посередника, захисника того, хто, будучи здоланим, захистить

людей, які його вбили, допоможе їм встановити складне відношення дарунка та відповіді дикої природи.

У всіх наведених випадках лялька є предметом обрядово-магічної маніпуляції, що засновано на анімістичних уявленнях про її природу. Вона одночасно і мертва (шматки тканини та сушені плоди, шкіра або тіло вбитої тварини), і жива. Якщо обряд або магічна маніпуляція правильно виконані, лялька залишається живою, цього достатньо для встановлення безпечного комунікативного зв'язку з надприродними силами – із силами дощу, зі світом мертвих, світом лісових демонів.

Складнішим є відношення маски – ляльки – людини. Воно встановлюється під час обрядових процесій: на Різдво (коледари), у Лазареву суботу (лазарице, краљице), для викликання дощу (додоле). Скажімо, молодий чоловік у масці тварини з рогами, повністю вкритий вивернутим хутром, озброєний торохкалами та дерев'яною зброєю, або роздягнена «гола до сорочки» дівчинка, покрита гілками, лозами, квітками, і образом, й іменем («оала»¹, тобто «додола»²) стають носіями, аніматорами ляльки, мають у межах обряду своє значення та відповідно встановлену роль. Під час Різдвяних свят колядники за допомогою оали розганяли злих демонів (нечисту силу), робили безпечним народження малого Бога (серб. Божића, на Різдво) та ритуальне поховання старого (серб. Бадњака, на Святвечір). Так само вона сприяла благополуччю та успішному початку річного циклу врожайності, у той час, коли додали своїм танком, іграми в полі та поливанням за принципом наслідувальної магії мусили викликати хмари та початок дощу. Цю силу оала чи додола (або ж будь-яка інша фігура обрядової процесії) має саме через природу своїх аніматорів: маски колядників мають носити молоді чоловіки; додоли, як і лазариці, мають бути сексуально незрілими дівчатами (дівчинка три рази мала йти в лазариці³, поки не вийде заміж), а дівчата кралі⁴ мали бути готовими до заміжжя. Знищення сили маски, ляльки та її аніматора могло породити щось третє – медіума, який у потрібний час («гожої години») за необхідністю встановлює міст між людьми та потойбіччям, тобто співвідношення джерела народження, благоустрою, достатку, здоров'я зі смертю, горем та хворобами.

Примітки

¹ Оала означає ала – демонічна істота, що також виконує роль одного із членів різдвяної процесії.

² Очільниця жіночої обрядової процесії, яка викликає дощ.

³ Дівчатка, які йшли на обрядову процесію на Лазареву суботу, за тиждень до Пасхи.

⁴ Краліці – жіноча обрядова процесія, яка обходила село та сільські землі

Маска та лялька, обрядова практика традиційних культур пропонується ляльковому театру не як можливий предмет реконструкції, копіювання, а передусім як джерело багатой образності, музичних ритмів, танцю і як привід для «усерйознювання» ляльки, для зустрічі віч-на-віч зі складністю її генези та значень, якими вона наділена.

Це підтвердила вистава «Міфи Балкан», яку за сценарієм та режисурою Срболоуба Станковича представили на сцені Народного театру ім. Т. Йовановича в м. Зренянин. Саме ця постановка була першою на наших теренах і показала, які можливості надає архаїчна обрядова практика балканських народів ляльковому театрові. Водночас підлітковий характер та відступ від усталеної практики не були єдиними та першочерговими якостями цієї вистави. Виходячи з календарних обрядів урожайності, міфів про створення світу та створюючи своєрідну міфологізацію робочого повсякдення людини, Станковичу вдалося здійснити оригінальну, естетично-натхненну виставу. Саме заміна міфообрядової оповіді, як і танцю, наприклад, додали сучасними сегментами людської буденності, такої, як ліплення снігової баби, надає виставі точного ритму та значеннєвої цілісності. Щоденна людська праця сакралізується та навантажується складними символічними значеннями. Так, реквізит на сцені з'являється і як продовження людської руки, і як втілення її творчої сили, а вивіщення житнього поля та косовиці, зрештою, стає одним з найзахоплюючих фрагментів постановки, сформованих як кульмінація релігійної та практичної діяльності колективу – традиційної спільноти, яку ця вистава надихала. Переплітаючи різноманітні життєві лінії традиційної спільноти, Срболоуб Станкович у «Міфах Балкан» поєднав космічні та соціальні ритми: натхненно окреслюючи одну з можливих позицій людини та суспільства в природі, формуючи сутнісне переплетення та взаємообумовленість природних і соціальних ритмів та способів, якими вони між собою поєднуються. Отже, ця вистава відкриває як огляд давніх обрядів, зразок для окремих втілень лялькового театру, так і огляд можливої генези ляльки та її різноманітних функцій, у тому числі театральних.

Переклад із сербської Ірини Маркович